

**QO‘SHMA SO‘ZLARNING KO‘P MA’NOLILIGINING SEMANTIK VA
PRAGMATIK TAHLILI**

**СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЛИСЕМИИ
СЛОЖНЫХ СЛОВ**

**A SEMANTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF POLYSEMY IN
COMPOUND WORDS**

Ibragimova Maftuna Kudratovna

ORCID:0009-0007-6192-5583

Master of Linguistics

University of exact and social sciences

Email: maftunaibragimova98@gmail.com

Tel: +998 90 700 04 70

Ибрагимова Мафтуна Кудратовна

Магистр лингвистики

Университет точных и социальных наук

Ibragimova Maftuna Kudratovna

Lingvistika bo'yicha magistr

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

O‘zbek tilida annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi qo‘shma so‘zlarning ko‘p ma’noliligi semantik va pragmatik omillar uyg‘unligida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi qo‘shma birliklarda ma’no tarmoqlanishi qanday mexanizmlar asosida yuzaga kelishini, xususan, komponentlar o‘rtasidagi semantik munosabat, konseptual metafora va metonimiya, shuningdek, nutq vaziyati va kommunikativ niyatning ta’sirini izohlashdan iborat. Metodologiya korpusga tayangan tavsifiy tahlil, komponent va distributsion tahlil, kontekstual-pragmatik interpretatsiya hamda kognitiv-semantik modellashtirish usullarini birlashtiradi. Ilmiy yangilik sifatida qo‘shma so‘zlarda ko‘p ma’nolilikni faqat leksik

hodisa sifatida emas, balki diskurs darajasida faollashuvchi pragmatik ssenariylar bilan bog‘liq dinamik tizim sifatida talqin qiluvchi integrativ model taklif etiladi. Natijalar o‘zbek leksikografiyasi va avtomatik matn qayta ishlashda ma’no ajratish masalalarini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Аннотация на русском языке. В статье анализируется многозначность сложных слов узбекского языка в единстве семантических и прагматических факторов. Цель исследования состоит в выявлении механизмов разветвления значений в сложных единицах, включая семантические отношения между компонентами, роль концептуальной метафоры и метонимии, а также влияние речевой ситуации и коммуникативного намерения. Методология объединяет корпусно-ориентированный описательный анализ, компонентный и дистрибутивный анализ, контекстуально-прагматическую интерпретацию и когнитивно-семантическое моделирование. Научная новизна заключается в предложении интегративной модели, рассматривающей многозначность сложных слов не только как лексическое явление, но и как динамическую систему, активируемую прагматическими сценариями на дискурсивном уровне. Полученные результаты важны для уточнения принципов узбекской лексикографии и для задач автоматического различения значений при обработке текстов.

Abstract in English. This article examines polysemy in Uzbek compound words through the interaction of semantic and pragmatic factors. The study aims to identify the mechanisms of meaning branching in compounds, focusing on semantic relations between constituents, the contribution of conceptual metaphor and metonymy, and the impact of speech situation and communicative intention. The methodology combines corpus-informed descriptive analysis, componential and distributional procedures, contextual-pragmatic interpretation, and cognitive-semantic modeling. The main novelty is an integrative model that treats compound-word polysemy not merely as a lexical property but as a dynamic system whose meanings are activated and stabilized by pragmatic scenarios at the discourse level. The findings contribute to refining Uzbek lexicographic

practice, especially sense structuring and definition writing, and they provide linguistically grounded insights for word sense disambiguation in natural language processing tasks.

Kalit soʻzlar: qoʻshma soʻz; koʻp maʼnolilik; semantik tahlil; pragmatik omillar; kontekst; metafora va metonimiya; leksikografiya

Ключевые слова: сложное слово; многозначность; семантический анализ; прагматические факторы; контекст; метафора и метонимия; лексикография

Keywords: compound word; polysemy; semantic analysis; pragmatics; context; metaphor and metonymy; lexicography

Kirish.

Qoʻshma soʻzlar oʻzbek tilining leksik tizimida nomlashning ixchamligi, konseptual zichlik va nutq tejamkorligini taʼminlaydigan produktiv vositalardan biri hisoblanadi. Biroq aynan shu zichlik ularning maʼno tuzilishini murakkablashtiradi: qoʻshma birlik bir paytning oʻzida denotativ tasnif, baholovchi komponent, ijtimoiy-madaniy assotsiatsiya yoki institutsional termin sifatida turli diskurslarda turlicha faollashishi mumkin. Natijada qoʻshma soʻzlarning koʻp maʼnoliligi masalasi nafaqat leksik-semantik tasnif, balki nutqiy vaziyat, presuppozitsiya va kommunikativ maqsad bilan bogʻliq pragmatik shartlar doirasida ham oʻrganishni talab qiladi. Oʻzbek tilshunosligida qoʻshma soʻzlarning yasalishi va leksik-semantik xususiyatlari boʻyicha muayyan tadqiqotlar mavjud boʻlsa-da, koʻp maʼnolilikni semantik va pragmatik omillar birligida tizimli modellashtirish yetarli darajada izchil ishlab chiqilmagan. Shu bois, qoʻshma soʻzlar maʼnolarining tarmoqlanishi qaysi mexanizmlar asosida yuzaga kelishi, bu tarmoqlanish qachon leksiklashgan maʼno sifatida mustahkamlanishi va qachon faqat kontekstga bogʻliq vaqtinchalik talqin boʻlib qolishi muammosi dolzarbdir.

Zamonaviy semantik nazariyalarda koʻp maʼnolilikning kognitiv tabiatini, xususan, metafora va metonimiya orqali maʼno koʻchishini, prototipik tuzilma va radial kategoriyalarni izohlovchi yondashuvlar keng qoʻllanadi [5]. Pragmatika doirasida esa maʼno tanlovi kontekst, implikatura, relevantsiya va nutq aktlari bilan bogʻliq holda tushuntiriladi [6]. Rus tilshunosligida soʻz maʼnosining tizimli va kontekstual qatlamlarini farqlash, koʻp maʼnolilik va omonimiya chegaralarini belgilash boʻyicha yondashuvlar

shakllangan bo‘lib, ular qo‘shma birliklarga tatbiq etilganda ham samarali metodologik yo‘nalish beradi [4]. O‘zbek tilshunosligi doirasida qo‘shma so‘zlar va ularning semantik xususiyatlari masalasi yoritilgan ishlarda asosan yasaliş modellari, komponentlarning sintaktik-semantik aloqalari, terminlashuv jarayonlari ta’kidlanadi [1; 2]. Biroq ushbu yondashuvlar ko‘pincha ma’noning diskursda faollashishi, so‘zlovchi niyati va ijtimoiy registrning ma’no strukturasi ta’sirini ikkinchi planga suradi. Shundan kelib chiqib, mazkur maqola qo‘shma so‘zlar ko‘p ma’noлилиğini integrativ, ya’ni semantik va pragmatik omillarni birlashtirgan tahlil modelida ko‘rsatishni maqsad qiladi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi qo‘shma so‘zlarda ko‘p ma’nolilikni yuzaga keltiruvchi asosiy semantik mexanizmlar va pragmatik faollashtiruvchilarni aniqlash hamda ularni yagona konseptual sxemada bayon etishdir. Vazifalar sifatida qo‘shma so‘zlar ma’no tarmoqlanishining tipik yo‘llarini ajratish, komponentlararo munosabatlarning (belgi predmet, predmet predmet, jarayon natija kabi) ma’no hosil qiluvchi rolini ko‘rsatish, metafora va metonimiyaning qo‘shma birliklardagi tizimli izlarini aniqlash, shuningdek, kontekst va registr omillari asosida pragmatik ssenariylarning ma’no tanloviga ta’sirini tavsiflash belgilandi. Ilmiy yangilik qo‘shma so‘zlarda ko‘p ma’nolilikni statik lug‘aviy ro‘yxat sifatida emas, balki ma’no yadrosi va uning diskursiy faollashuv yo‘llari bilan tavsiflanadigan dinamik tizim sifatida asoslashdadir. Amaliy ahamiyat esa leksikografik ma’no ajratish, izoh yozish, terminologik birliklarni standartlashtirish hamda tabiiy tilni avtomatik qayta ishlashda ma’no farqlash uchun mezonlar taklif etilishi bilan belgilanadi.

Metodlar.

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o‘zbek adabiy tili hamda ommaviy axborot vositalari, ilmiy-ommabop matnlar va rasmiy-uslubiy hujjatlardan tanlab olingan qo‘shma so‘zlar qo‘llanildi; tahlil uchun turli diskurslarda yuqori chastotali bo‘lib, kontekstga qarab ma’no variantlari faollashadigan birliklar asosiy e’tiborga olindi. Ma’lumotlar bazasi tuzishda korpusga tayangan kuzatish tamoyili qo‘llandi: bir birlikning turli kontekstlarda uchrash holatlari yig‘ilib, har bir kontekstda denotativ yo‘nalish, baholash komponenti, referensial aniqlik va kollokatsion muhit qayd etildi. Metodlar majmuasi uch yo‘nalishni

qamrab oldi. Birinchisi, komponent tahlili bo‘lib, qo‘shma so‘z tarkibidagi komponentlarning semantik rollari, bosh komponent va aniqlovchi komponent o‘rtasidagi munosabat hamda motivatsiya darajasi aniqlashtirildi [4]. Ikkinchisi, distributsion va kollokatsion tahlil bo‘lib, qo‘shma so‘zning qaysi leksik muhitda qaysi ma‘no yo‘nalishini barqaror ravishda yuzaga chiqarishi tekshirildi. Uchinchi yo‘nalish kontekstual-pragmatik interpretatsiya bo‘lib, nutq vaziyati, registr, muallif pozitsiyasi, adresatning taxminiy bilimi kabi omillar ma‘no tanlovini qanday boshqarishi izohlandi; bu bosqichda relevantsiya va implikatura doirasidagi umumiy nazariy qarashlar metodologik tayanch sifatida xizmat qildi [6]. Shuningdek, kognitiv-semantik modellashtirish orqali ma‘no tarmoqlanishi radial tuzilma ko‘rinishida tasvirlandi, ya‘ni yadro ma‘no va undan metaforik yoki metonimik yo‘l bilan hosil bo‘ladigan periferik ma‘nolar o‘rtasidagi bog‘lanishlar konseptual xarita shaklida qayta tiklandi [5]. Metodologik tanlovning asosiligi shundaki, qo‘shma so‘z ko‘p ma‘noliligi bir vaqtning o‘zida morfologik motivatsiya, leksiklashuv va diskursiy faollashuv hodisalari kesishmasida shakllanadi; shu sababli yagona metod bilan cheklanib qolish ma‘no tuzilishining muhim qatlamlarini e‘tibordan chetda qoldiradi.

Natijalar.

Tahlil natijalari qo‘shma so‘zlarda ko‘p ma‘nolilikning uch asosiy manbai borligini ko‘rsatdi: komponentlararo semantik munosabatning noaniqligi va ko‘pvariantlilik; ma‘no ko‘chishning kognitiv mexanizmlari; pragmatik ssenariylar asosida ma‘no faollashuvi va barqarorlashuvi. Birinchi manba komponentlar o‘rtasidagi munosabatning turlicha talqin qilinishidir. Masalan, sifat ot tipidagi qo‘shmalarda aniqlovchi komponent ba‘zan predmetning doimiy belgisini bildiradi, ba‘zan esa situativ vazifani yoki institutsional tegishlilikni anglatadi; natijada bir xil shakl turli referentlarga nisbatan qo‘llanib, ma‘no tarmoqlanishiga olib keladi. Ot ot tipidagi qo‘shmalarda esa ikkinchi komponentning bosh rolida kelishi odatda barqaror bo‘lsa-da, birinchi komponentning semantik roli turlicha bo‘lishi mumkin: material, manba, joy, maqsad, sohaga mansublik kabi rollar kontekstga qarab almashadi. Shu asosda bitta qo‘shma so‘zda “nima uchun” va

“qayerga oid” munosabatlari yaqinlashib, turli ma’no variantlarini yuzaga chiqarishi qayd etildi.

Ikkinchi manba metafora va metonimiya asosidagi semantik kengayishdir. Qo‘shma so‘zning yadro ma’nosi ko‘pincha aniq predmet yoki hodisaga bog‘langan bo‘lsa, diskursda u abstrakt munosabatlarni ifodalash uchun ko‘chma ma’noda ishlatiladi. Metaforik kengayishda qo‘shma birlikning obrazli modeli ijtimoiy munosabat, baholash yoki tashkilot jarayonlarini tavsiflashga xizmat qiladi; metonimik kengayishda esa butun qism, sabab natija, jarayon natija munosabatlari orqali ma’no siljiydi. Natijada qo‘shma so‘zning ma’nolar tizimi radial tuzilishga ega bo‘lib, yadroga yaqin variantlar kollokatsion jihatdan barqaror, periferik variantlar esa ko‘proq diskursga bog‘liq bo‘lishi aniqlandi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, qo‘shma so‘zlarda metaforik ma’nolar ko‘pincha baholovchi va ekspressiv registrlarda, metonimik ma’nolar esa rasmiy va terminologik registrlarda tezroq mustahkamlanadi.

Uchinchi manba pragmatik omillar bo‘lib, u ma’no tanlovini kontekstda tez va samarali boshqaradi. Bir xil qo‘shma so‘z ilmiy matnda termin sifatida bitta aniq ma’noda ishlatilishi, publitsistikada esa muayyan baholash yukini olib, kengroq talqinda qo‘llanishi mumkin. Tahlil qilingan misollarda adresatning bilim doirasi ham muhim omil sifatida ko‘rindi: mutaxassis auditoriya uchun yozilgan matnda qo‘shma so‘zning qisqartirilgan, presuppozitsiyaga tayangan ma’nosi tushunarli bo‘lsa, umumiy auditoriyada izoh talab qiladigan qo‘shimcha semantik komponentlar faollashadi. Shuningdek, ironik yoki polemik kontekstlarda qo‘shma so‘zning ko‘chma ma’nosi prioritetlashib, yadro ma’no fon holatiga tushishi ham kuzatildi. Shu tariqa, pragmatik ssenariylar ma’no variantlari orasida tanlov mexanizmi sifatida ishlaydi va ba’zan aynan pragmatik tez-tezlik ma’lum variantning leksiklashuviga turtki beradi.

Natijalar qo‘shma so‘z ko‘p ma’noliligini tavsiflash uchun integrativ model zarurligini ko‘rsatdi. Model uch qatlamdan iborat: birinchi qatlam morfosemantik motivatsiya bo‘lib, komponentlararo munosabatlarning tipik rollarini belgilaydi; ikkinchi qatlam kognitiv kengayish bo‘lib, metafora va metonimiya orqali ma’no tarmoqlanish yo‘llarini ko‘rsatadi; uchinchi qatlam pragmatik faollashuv bo‘lib, registr, janr,

kommunikativ niyat va adresat omillari asosida qaysi ma'no variantining tanlanishini tushuntiradi. Ushbu uch qatlam o'zaro ta'sirda bo'lib, ko'p ma'nolilikni nafaqat mavjud ma'nolar yig'indisi, balki ma'nolarning kontekstda ishga tushish va barqarorlashish mexanizmi sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Muhokama.

Olingan natijalar ko'p ma'nolilik masalasini faqat lug'aviy tizim doirasida ko'rish yetarli emasligini, ayniqsa qo'shma so'zlar singari ichki tuzilishi motivatsiyalangan birliklarda semantik va pragmatik omillar bir-birini kuchaytirishini ko'rsatadi. Kognitiv semantikadagi radial kategoriya va metaforik kengayish haqidagi qarashlar qo'shma so'zlarda yadro va periferik ma'nolarni izohlashda samarali bo'ldi [5]. Biroq bu yondashuv pragmatik tanlov mexanizmlarini yetarlicha aniq belgilab bermasa, ma'no variantlari ro'yxati haddan tashqari kengayib ketishi mumkin. Shu nuqtada pragmatika, xususan relevantsiya tamoyili va implikatura tushunchalari ma'no tanlovining iqtisodiyiligini tushuntirishga yordam beradi: so'zlovchi minimal shakl bilan maksimal axborotni berishga intiladi va adresat kontekstual bilimlar asosida eng mos talqinni tanlaydi [6]. Rus tilshunosligida ko'p ma'nolilik va omonimiya chegaralarini ajratishda kontekstning differensial roli ko'p bor ta'kidlangan bo'lib, bu qarashlar qo'shma so'zlarda ham metodologik ahamiyat kasb etdi [4]. O'zbek tilshunosligidagi yasalish va semantik motivatsiya haqidagi tadqiqotlar esa komponentlararo munosabatlarni aniqlashda tayanch nuqta bo'lib xizmat qildi [1; 2]. Shu bilan birga, ushbu maqolada taklif etilgan integrativ model mavjud ishlardan farqli ravishda ko'p ma'nolilikni diskursiy faollashuv bilan bog'laydi va ma'no variantlarining leksiklashuv darajasini pragmatik tez-tezlik va registr barqarorligi orqali izohlashga urinadi.

Natijalarning amaliy ahamiyati, avvalo, leksikografiyada ko'rinadi. Qo'shma so'z uchun ma'no ajratishda faqat intuisiya yoki alohida misollarga tayanish emas, balki kollokatsion muhit va registr bo'yicha differensial belgilash zarurligi aniqlanadi. Masalan, terminlashgan ma'nolarni alohida raqam bilan ajratish, ko'chma va baholovchi ma'nolarni esa uslubiy belgi bilan berish, shuningdek, har bir ma'no uchun tipik kontekstlar ko'rsatish izohli lug'at sifatini oshiradi. Ikkinchi amaliy yo'nalish avtomatik matn qayta ishlash bilan

bog‘liq: qo‘shma so‘z ma‘nosini avtomatik ajratish uchun komponentlararo semantik rol, qo‘shma so‘zning tipik kollokatsiyalari va janr indikatorlari birgalikda ishlatilsa, ma‘no farqlash aniqligi oshishi kutiladi. Bu yerda modelning uch qatlamli tuzilishi hisoblash lingvistikasi uchun xususiyatlar to‘plamini yaratish imkonini beradi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, material tanlovi ko‘proq zamonaviy yozma diskursga yo‘naltirilgani sababli og‘zaki nutqdagi pragmatik faollashuv, ayniqsa dialogik sharoitdagi ironik yoki presuppozitsiyaga boy holatlar to‘liq qamrab olinmadi. Ikkinchidan, qo‘shma so‘zlarning ayrimlari hududiy variantlarda yoki sohaviy jargonlarda qo‘shimcha ma‘no qatlamlariga ega bo‘lishi mumkin; bunday qatlamlarni umumadabiy norma bilan solishtirish uchun kengroq sotsiolingvistik kuzatuv talab etiladi. Kelgusida tadqiqot yo‘nalishi sifatida og‘zaki korpuslarga tayangan pragmatik tahlilni kuchaytirish, shuningdek, eksperimental usullar, jumladan, so‘rovnoma va psixolingvistik testlar orqali adresatning ma‘no tanlovi strategiyalarini empirik tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa.

Tadqiqot qo‘shma so‘zlarning ko‘p ma‘noliligi semantik motivatsiya, kognitiv ma‘no kengayishi va pragmatik faollashuvning o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga kelishini ko‘rsatdi. Komponentlararo munosabatlarning ko‘pvariantlilik yadro ma‘noning bir nechta yo‘nalishda talqin qilinishiga zamin yaratadi, metafora va metonimiya esa ma‘no tarmoqlanishini tizimli ravishda kengaytiradi. Kontekst, registr, kommunikativ niyat va adresatning bilim doirasi ma‘no variantlari orasida tanlovni boshqarib, ayrim variantlarning barqarorlashuvi va leksiklashuviga olib keladi. Taklif etilgan uch qatlamli integrativ model qo‘shma so‘z ma‘nolarini izchil tavsiflash, lug‘aviy ma‘no ajratish mezonlarini aniqlashtirish hamda avtomatik ma‘no farqlash vazifalariga lingvistik asos berish imkonini yaratadi. Kelgusida og‘zaki nutq materiallari va eksperimental tekshiruvlar bilan modelning empirik bazasini kengaytirish qo‘shma so‘zlar semantikasi va pragmatikasini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. Toshkent, O‘qituvchi, 1989. 256 b.

2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya. Toshkent, Universitet, 2006. 320 b.
3. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilining izohli lug‘atchiligi masalalari. Toshkent, Fan, 2018. 204 b.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, Наука, 1986. 640 с.
5. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, University of Chicago Press, 1987. 614 p.
6. Grice H. P. Studies in the Way of Words. Cambridge, Harvard University Press, 1989. 394 p.